

ऑरिस्टॉटल

अल्पपरिचय :

जन्म इ. स. पूर्व ३८४; मृत्यु इ. स. पूर्व ३२२.

मॅसिडोनचा राजवैद्य निकोमाक्स हा त्याचा पिता होता. इ. स. पूर्व ३४७ च्या सुमारास ऑरिस्टॉटल प्लेटोच्या अकादमीत शिक्षणासाठी दाखल झाला, तो प्लेटोच्या मृत्युपर्यंत तिथेच होता. मॅसिडोनचा राजपुत्र - पुढे जो जगज्जेता म्हणून कीर्ती पावला त्या - अलेकझांडर (सिंकंदर) याच्या शिक्षणावर लक्ष ठेवण्याचे काम ऑरिस्टॉटलने तीन वर्षे केले. ऑरिस्टॉटलने आॅन किंगशिप आणि कन्सर्निंग कॉलनीज या आपल्या दोन ग्रंथांची रचना सिंकंदरसाठी केली होती असा एक समज आहे. इ. स. पूर्व ३३५ मध्ये ऑरिस्टॉटलने अथेन्समध्ये एक पाठशाळा काढली होती ती पुढे 'लायसिअम' या नावाने विख्यात झाली. तिथे सतत १२ वर्षे प्लेटोच्या अकादमीपेक्षा वेगळ्या अशा अध्यापनपरंपरा निर्माण करण्याचा प्रयत्न त्याने नेटाने केला. प्राथमिक विषय म्हणून गणिताऐवजी त्याने इतिहास व जीवशास्त्र या विषयांची निवड केली. कठोर परिश्रमपूर्वक त्याने याच काळात ज्ञानाच्या जवळपास प्रत्येक क्षेत्राचे संशोधन, चिंतन व अध्यापन केले. सिंकंदर आणि त्याचा राजदरबार ऑरिस्टॉटलच्या पाठीशी उभा असल्यामुळे तो हे करू शकला.

पण त्याचबरोबर मॅसिडोनियन राज्यकर्त्यांना परकीय व जुलमी मानणाऱ्या अथेनियन-लोकांचा रोष त्यामुळे ऑरिस्टॉटलने ओढवून घेतला. सिंकंदर मरण पावताक्षणी मॅसिडोनियन-विरोधी पक्षाकडे अथेन्सची सत्ता गेली. स्वाभाविकच ऑरिस्टॉटलला तिथे राहणे धोक्याचे वाटून त्याने ते नगरराज्य सोडले. वयाच्या ६२ व्या वर्षी यूबीआ बेटावरील कॅलिस येथे ऑरिस्टॉटल मरण पावला.

प्रास्ताविक :

ज्या राजकीय परिस्थितीत ऑरिस्टॉटलने आपले जीवन व्यतीत केले ती प्लेटोच्या काळापेक्षा निराळी नव्हती. ग्रीक नगरराज्यांमध्ये यादवी व अराजक याही काळात सुरुच होते. त्यांचा वैभवाचा काळ इतिहासजमा झाला होता. ऐक्य आणि स्थैर्य हे ऑरिस्टॉटलच्याही राजकीय चिंतनात परवलीचे शब्द झाले होते. 'राजकारणी लोकांची मार्गदर्शिका' आपण द्यावी हाच पॉलिटिक्स हा ग्रंथ लिहिण्यामागे ऑरिस्टॉटलची भूमिका होती. सुमारे दीडशे नगरराज्यांमधील राजकीय बदलांची नोंद घेऊन त्या बदलांच्या कारणांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न ऑरिस्टॉटलने

॥ २२ ॥ पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत

केला आहे। सदोष संविधान हेच राजकीय दुफळीचे व अस्थैर्याचे प्रमुख कारण असल्याचे त्याने सांगितले होते। सर्व उपलब्ध संविधानांचा तौलनिक अभ्यास करून त्याने नगरराज्यासाठी आदर्श संविधान तयार केले होते.

ऑरिस्टॉटल हा व्युत्पन्नमती (जीनिअस) पंडित होता. त्याचे ज्ञान अक्षरशः विश्वकोशासारखे अफाट होते. त्याचे विवेचन मुद्देसूद आणि विश्लेषण पद्धतशीर होते. बौद्धिक क्षेत्रात घवघवीत यश ऑरिस्टॉटलने संपादन केले आणि नंतर येणाऱ्या विचारवंतावर जेवढा प्रभाव त्याने गाजवला त्याला इतिहासात दुसरी तोड नाही. ‘जाणकारांचा गुरुवर्य’ हेच त्याचे यथार्थ वर्णन ठरते. त्याने लिहिलेल्या ग्रंथांची संख्या ४०० हून अधिक असल्याचे सांगितले जाते. त्याचे अनेक ग्रंथ काळाच्या उदरात लुप्त झाले असावेत.

ऑरिस्टॉटलच्या राजकीय विचारावर प्लेटोच्या लॉज नामक ग्रंथाचा विशेष प्रभाव आढळतो. आदर्शवादी रिपब्लिक पेक्षा व्यवहारवादी लॉज मधील प्रतिपादन सर्वच दृष्टींनी ऑरिस्टॉटलच्या प्रतिभेला मानवते. प्लेटो व ऑरिस्टॉटल यांच्या दृष्टिकोनात खूपच तफावत होती. ऑरिस्टॉटलचे राजकीय विचार प्लेटोच्या तुलनेत अधिक स्पष्ट, ठाम, वस्तुनिष्ठ, तर्कसंगत व क्रमबद्ध आहेत. तत्त्ववेत्ता राजा असला की आदर्श राज्य अस्तित्वात येईल यावर ऑरिस्टॉटलचा विश्वास नाही, तो राजकारणाचे तपशीलवार नियम तयार करून त्यांच्या पालनाद्वारे आदर्श राज्याच्या उभारणीचा विचार करतो. प्लेटोसारखी टोकाची भूमिका न घेता सुवर्णमध्याचीच भूमिका ऑरिस्टॉटल प्रत्येक प्रश्नावर घेताना दिसतो.

पण असा फरक असूनही अभ्यासक असा निर्वाळा देतात की ऑरिस्टॉटलने आपल्या गुरुचीच परंपरा पुढे चालवली आहे. त्याचा शिष्य सिकंदर ग्रीसपासून सुदूर असलेल्या भारतापर्यंतचा प्रदेश पादाक्रांत करून साम्राज्याची स्थापना करीत होता, या समकालीन राजकीय वास्तवाचा काहीही परिणाम ऑरिस्टॉटलवर झाला नाही. तो इतिहासजमा झालेल्या नगरराज्यांच्याच संदर्भात विचार करीत बसला. वर्तमानकाळापेक्षा भूतकाळानेच त्याला झपाटले होते. नगरराज्य हाच त्याचा आदर्श होता. प्लेटोचे सिद्धांत व निष्कर्ष त्याने बव्हंशी स्वीकारले होते. मॅसेडोनच्या सम्राटांशी जवळचा संबंध असूनही त्यांनी राजकीय क्षेत्रात घडवून आणलेल्या क्रांतिकारक बदलांचे भान ऑरिस्टॉटलला राहिले नाही. राजकीय संघटनेचे एकक आता नगरराज्य नसून साम्राज्य झाले आहे हे त्याने लक्षात घेतले नाही. त्याच्या राजकीय चिंतनाच्या मुळाशी अशी दृढ समजूत दिसते की नगरराज्ये जणू चिरंतन आहेत ती कधी कालबाह्य ठरणारच नाहीत !

राज्यविषयक सिद्धांत

ऑरिस्टॉटलने आपल्या पॉलिटिक्स नामक ग्रंथाच्या पहिल्या भागात राज्यसंस्थेला जन्म देणाऱ्या कुटुंबव्यवस्थेचे वर्णन केले आहे. तद्वतच राज्यसंस्थेचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये, राज्यसंस्थेचे उद्देश आणि कार्ये या मुद्यांचेही विवेचन केले आहे.

राज्याची निर्मिती :

राज्याच्या निर्मितीची जी उपपत्ती ऑरिस्टॉटलने सांगितली आहे ती त्याच्या आधी कोणीही स्पष्ट केली नव्हती. राज्य ही ईश्वरी निर्मिती आहे; किंवा कोणत्या तरी सर्वशक्तिमान व्यक्तीने त्याची उभारणी केली आहे या स्पष्टीकरणावर ऑरिस्टॉटल विश्वास ठेवू शकत नव्हता. त्याच्या मते राज्यसंस्था अस्तित्वात आली ती मानवी गरजांची पूर्तता करण्यासाठीच होय. मानवी स्वभावाच्या विकासातच राज्यसंस्थेचा उगम सापडतो. त्या स्वभावाच्या उत्क्रांतीनुसार मानवनिर्मित संस्थांची ही उत्क्रांती घडून येते. एकाकी अवस्थेत आपल्या सर्व गरजांची परिपूर्ती होत नाही हे पाहिल्यावर तसेच वंशसातत्य व बालसंगोपन यासाठी माणूस कुटुंबात राहू लागला. भौतिक गरजा भागवण्याच्या दृष्टीने कुटुंबात स्वामी-सेवक संबंध निर्माण झाले. अनेक कुटुंबे गरजा भागवण्याच्याच निकडीपोटी एकत्र आली, यातून गावे निर्माण झाली. काही नव्या गरजांची परिपूर्ती झाली. पण गाव हा काही मानवी विकासाचा अंतिम टप्पा असू शकत नव्हता. माणसाला स्वयंपूर्णता आवश्यक असते ती सुटी गावे प्राप्त करू शकत नाहीत. त्यांना एकत्र येऊन नगरराज्यांची रचना करणे भाग पडते. नगरराज्यात अनेक गावे एक समुदाय म्हणून परिपूर्ण व स्वयंपूर्ण जीवन जगू शकतात. त्यात वंशसातत्य व भौतिक गरजा, न्याय आणि धार्मिक गरजा त्याचप्रमाणे सैनिकसंरक्षण, कला व विद्यांचा विकास या सर्वच गोष्टी नागरिकांना साध्य होतात. जीवनाच्या निखळ गरजांची पूर्ती करण्यासाठी अस्तित्वात आलेली राज्यसंस्था, जीवन अधिकाधिक सुखद व समृद्ध करण्यासाठी टिकून राहिली. सामाजिक मूल्य व हेतू यादृष्टीने राज्यसंस्था ही सर्वश्रेष्ठ संघटना ठरते, एवढेच नव्हे तर मानवी स्वभावाच्या संदर्भातही ती सर्वश्रेष्ठ ठरते. नगरराज्याच्या पुढेही हा विकासक्रम जाऊ शकतो, नव्हे त्याच्या काळातच तो तसा गेला होता आणि साम्राज्याची रचना साकार झाली होती. पण त्या वस्तुस्थितीकडे ऑरिस्टॉटलने डोळेझाक केली आहे.

राज्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये :

ऑरिस्टॉटल राज्य व समाज यांच्यात अंतर करीत नाही, एवढेच नव्हे तर व्यक्ती आणि राज्य यातही संकल्पनात्मक पातळीवर त्याला वेगळेपणा दिसत नाही हे त्याने नमूद केलेल्या राज्यसंस्थेच्या पुढील वैशिष्ट्यांवरून दिसते.

(१) राज्यसंस्था ही व्यक्तीची व्यापक अस्मिता आहे : व्यक्तीची अस्मिता ही एक बहुआयामी व गुंतागुंतीची गोष्ट ऑरिस्टॉटल मानतो. व्यक्तीच्या विविध आकांक्षा व हितसंबंध पूर्ण करण्यासाठी अस्तित्वात आलेल्या विविध संस्था त्याच्या मते व्यक्तीच्या अस्मितेचाच विस्तार करतात. व्यक्तीचे जीवन आणि राज्यसंस्था यात ऑरिस्टॉटलला अद्वैत दिसते.

(२) राज्यसंस्था नैसर्गिक आहे : राज्यसंस्था नैसर्गिक आहे याचे कारण एकतर तिचा उगम मानवी स्वभावात (हृमन नेचर) आहे. माणूस स्वभावतःच सामाजिक व समूहप्रिय प्राणी आहे. आपल्या व्यक्तिगत उणिवा भरून काढण्यासाठी माणूस समाजावर अवलंबून राहतो. कुटुंब हा जितका मानवी स्वभावाचा सहज आविष्कार आहे तितकीच त्या कुटुंबातून पुढे उत्क्रांत

॥ २४ ॥ पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत

झालेली राज्यसंस्थाही स्वाभाविकच ठरते. दुसरे असे की ऑरिस्टॉटलच्या मते जी कोणतीही गोष्ट परिपूर्ण असते ती नैसर्गिक ठरते आणि त्यादृष्टीने राज्यसंस्ता ही मानवाच्या राजकीय प्रवासाचा अंतिम टप्पा असल्यामुळे ती नैसर्गिकच मानवी लागते. राज्यसंस्थेला नैसर्गिक ठरवणारी तिसरी बाब ऑरिस्टॉटलच्या मते ही आहे की माणसाला उर्वरित सृष्टीपासून वेगळेपण ज्या वैशिष्ट्यामुळे प्राप्त होते त्यांचा मूर्तिमंत आविष्कार राज्यसंस्थेत दिसून येतो. आहार, निद्रा, भय, मैथुन या गोष्टी माणूस व अन्य प्राणी सर्वांमध्येच आढळतात. माणसाचे वेगळेपणा जर कशात असेल तर ते त्याच्या तर्कनिष्ठा, विवेकशीलता आणि भाषाक्षमता या वैशिष्ट्यांत आहे. प्राणी फक्त सहजप्रेरणेच्या आधारे एकत्र येतात, माणसे विवेकाच्या व भाषिक संप्रेषणाच्या बळावर संघटित होतात. उचित-अनुचित, योग्य-अयोग्य आणि न्याय-अन्याय्य याचा विवेक करून ते संघटना बांधतात. राज्यसंस्था ही अशीच मानवी विवेकाची निर्मिती आहे आणि म्हणून नैसर्गिक आहे.

(३) राज्यसंस्था पूर्ववर्ती आहे : कालक्रमाने पाहिल्यास आधी कुटुंबसंस्था आणि नंतर राज्यसंस्था अस्तित्वात आली हे खेरे असले तरी ऑरिस्टॉटलच्या मते “स्वरूपतः” (बाय नेचर) राज्यसंस्था हीच पूर्ववर्ती (प्रायर) आहे. कारण ती “अधिक परिपूर्णरीत्या विकसित झालेली आणि म्हणून समुदायात जे अंगभूत असते त्यांचा ती आविष्कार असते. माणसाच्या अंगी असलेल्या विविध गुणवत्ता विविध संघटनांमध्ये प्रतिबिंबित होतात. “जीवशास्त्रीय तसेच दैनंदिन भौतिक गरजांच्या पूर्तिसाठी” कुटुंबसंस्था, आणि “दैनंदिन गरजांपेक्षा अधिक काही गरजांच्या पूर्तिसाठी ग्रामसंस्था अस्तित्वात येऊनही काही त्रुटी राहतातच. माणसाला खास मनुष्यत्व प्रदान करणारा असा जो त्याचा नैतिक स्वभाव’ असतो त्याच्या दृष्टीने ग्रामापर्यंतचा विकास अपुरा ठरतो. या स्वभावाचे समाधान तेवढ्यावर होऊ शकत नाही. राज्यसंस्थाच त्याचे समाधान करू शकते. संघटनेचा तो उच्चतम प्रकार असतो. पूर्ण विकसित आविष्कारच मग तो माणसाचा असो की घोड्याचा वा राज्यसंस्थेच्या असो तोच ‘स्व-भाव (नेचर) या संज्ञेस पात्र ठरू शकतो. म्हणून ऐतिहासिकदृष्ट्या नसले तरी तार्किक संबंधाच्या दृष्टीने राज्यसंस्था ऑरिस्टॉटलच्या मते पूर्ववर्ती ठरते. त्याचा युक्तिवाद असा आहे की संपूर्ण प्राणी आणि त्याचा अवयव यात जो संबंध असतो तोच राज्यसंस्था आणि व्यक्ती यांच्यात असतो. संपूर्ण प्राणी अस्तित्वात आल्याशिवाय जसे अवयवाला अस्तित्व नसते तसेच राज्याशिवाय व्यक्तीला नसते. राज्यात असेपर्यंत व असल्यामुळे व्यक्तीला उपयुक्तता असते. म्हणूनच राज्यसंस्था व्यक्ती व कुटुंब यांच्या तुलनेत पूर्ववर्ती ठरते. राज्याच्या स्वरूपाविषयीचा ऑरिस्टॉटलचा हा जैविक सिद्धांत (ओर्गेनिक नेचर ऑफ स्टेट) पुढे फॅसिस्टांनी खूपच उचलून धरला होता.

(४) राज्यसंस्था सर्वश्रेष्ठ आहे : नगरराज्य ही रचना ऑरिस्टॉटलच्या मते केवळ सर्वोत्तमच नव्हे तर सर्वश्रेष्ठी असते. यासाठी त्याने पुढील दोन कारणे सांगितली आहेत :

(१) राज्यसंस्था ही सामाजिक विकासाचा अंतिम टप्पा आहे; आणि

(२) मानवी जीवनाच्या जेवढ्या गरजा राज्यसंस्थेत पूर्ण होतात तेवढ्या अन्य कोणत्याच संघटनेत होत नाहीत. कुटुंब व ग्राम फक्त भौतिक गरजा भागवू शकतात, मानवी स्वभावाच्या

उच्चतर नैतिक व बौद्धिक गरजांची परिपूर्ती राज्यसंस्थाच करू शकते. राज्यसंस्था टिकून राहते ती नागरिकांच्या 'उत्तम जीवना' साठी आणि उत्तम जीवनाचा अर्थ केवळ अन्न-वस्त्र-निवारा मिळण्यावर संपत नाही बुद्धीचा व मनाचा विकास होणे त्यात अभिप्रेत असते.

राज्याचा उद्देश व कार्ये :

'राज्य कोणत्या कारणाने अस्तित्वात राहते?' या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न प्रत्येक राज्यशास्त्रज्ञाने आपापल्या परीने केला आहे. ऑरिस्टॉटलने या प्रश्नाचे उत्तर दिले. त्याने नंतरच्या राजकीय चिंतनावर सखोल ठसा उमटवला आहे. त्याचे हे उत्तर आजही प्रमाण मानले जाते. राज्यसंस्था टिकून राहते ती केवळ नागरिकांच्या भौतिक गरजा भागवायच्या म्हणून नव्हे, तर सद्गुण व नैतिकता यांचा परिपोष त्यांच्या जीवनात व्हावा यासाठी ती असते. "उत्तम जीवन" हे राज्याचे प्रयोजन असते असे म्हणत असताना ऑरिस्टॉटलच्या समोर उत्तम जीवनाचे बाह्य, भौतिक व नैतिक असे विविध संदर्भ स्पष्ट दिसतात. बाह्यदृष्ट्या उत्तम जीवनांतर्गत ऑरिस्टॉटल मालमत्ता, गुलाम, विश्राम वगैरे बाबींचा अंतर्भाव करतो, भौतिकदृष्ट्या उत्तम जीवनात आरोग्यसंपन्न व सुखीसमाधानी जगण्यासाठी लागणाऱ्या सर्व आवश्यकतांचा आणि नैतिकदृष्ट्या उत्तम जीवनासाठी सद्गुण, सच्चारित्र्य व नीतिधारणांचा परिपोष या गोष्टींचा ऑरिस्टॉटलने उल्लेख केला आहे.

राज्यसंस्थेने करावयाची कार्ये केवळ नकारात्मक स्वरूपाची असून चालणारी नाहीत तर ती सकारात्मक स्वरूपाचीही असावी लागतील हे ऑरिस्टॉटलने स्पष्ट केले आहे. राज्यांतील रहिवाशांनी एकमेकांच्या अधिकारांवर अतिक्रमण करू नये व परस्परांना कोणत्याही प्रकारची हानी पोचवू नये. आर्थिक गरजांची पूर्तता व व्यापारविनिमय सुरक्षीतपणे सुरु राहतील अशी हमी देण्याच्या दृष्टीने समाजात शांतता व सुव्यवस्था टिकवून ठेवावी. या कामांचा उल्लेख ऑरिस्टॉटलने राज्यसंस्थेच्या नकारात्मक (निगेटिव) कार्याच्या यादीत केला आहे. पण एवढे करून त्याच्या मते राज्यसंस्थेचे दायित्व संपत नाही. तिची अधिक महत्त्वाची कार्ये सकारात्मक असतात. सकारात्मक (पॉझिटिव) कार्याच्या संदर्भात ऑरिस्टॉटलने मुख्यत: 'नागरिकांना सुखप्राप्ती करवून देणे' या कार्याचा उल्लेख केला आहे. सुखप्राप्तीचा त्याच्या मते सर्वात महत्त्वाचा भाग 'सद्गुणांचा साक्षात्कार आणि परिपूर्ण अवलंब' हा असून केवळ 'अपघातातून नव्हे तर ज्ञानातून' लाभलेले हे सद्गुण असले पाहिजे. तो म्हणतो, माणसांना उत्तम आणि गुणवंत करणाऱ्या गोष्टी तीन असतात. स्वभाव, सवय आणि विवेक; आणि या तिन्ही गोष्टींना सिद्ध-संपन्न करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक असलेले शिक्षण देण्याची जबाबदारी ऑरिस्टॉटल राज्यसंस्थेवर सोपवतो.

राज्यांचे वर्गीकरण :

ऑरिस्टॉटलने राज्यसंस्था व शासनसंस्था यांच्यात फरक करून हे स्पष्ट केले आहे की सत्तारूढ व्यक्ती बदलल्या म्हणजे शासन बदलते पण राज्यसंस्था तशीच राहते. संविधानात जेव्हा बदल होतो तेव्हा मात्र राज्यसंस्था बदलते. राजकीय परिवर्तनाच्या प्रक्रियेचा आधार

॥ २६ ॥ पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत

घेऊन ऑरिस्टॉटलने संविधानाचे म्हणजेच पर्यायाने राज्यांचे प्रमाणात्मक व गुणात्मक दृष्टींनी उत्तम वर्गाकरण सादर केले आहे. प्रमाणात्मक वर्गाकरणांचा आधार म्हणून त्याने विशिष्ट राज्याची सत्ता किती व्यक्तींच्या हाती आहे ही वस्तुस्थिती घेतली होती; आणि गुणात्मक वर्गाकरण करण्यासाठी त्या राज्याची सत्ता कोणाच्या हितासाठी राबवली जात आहे या वस्तुस्थितीचा आधार त्याने घेतला होता. एका व्यक्तीची सत्ता, काही व्यक्तींची सत्ता आणि अनेकांची सत्ता असे तीन प्रकार पहिल्या आधारावर केल्यानंतर त्या तिन्ही प्रकारांची भ्रष्ट व स्वार्थी स्वरूपे म्हणून आणखी तीन प्रकार ऑरिस्टॉटलने पुढीलप्रमाणे केले होते :

राज्यकर्त्यांची संख्या	सर्वसाधारण राज्यप्रकार	विकृत राज्यप्रकार
एक व्यक्ती	राजेशाही	हुकूमशाही
अल्पसंख्य व्यक्ती	महाजनशाही	धनिकशाही
बहुसंख्य व्यक्ती	बहुजनशाही	लोकशाही

सर्वसाधारण राज्यप्रकार अस्तित्वात असताना राज्यकर्ते एक असोत वा अनेक ते जनहिताला अनुलक्षून कारभार करतात. जेव्हा जनहित डावलून स्वार्थाच्या आहारी जातात तेव्हा विकृत राज्यप्रकार अस्तित्वात येतात. राजेशाही (मोनार्की) हा राज्यप्रकार सर्वोत्तम ठरू शकतो कारण प्रजाहितदक्ष राजाच्या अमलाखाली प्रजाजन सुखीसंपन्न जीवन जगू शकतात. पण प्रत्यक्षात असा सर्वगुणसंपन्न राजा मिळणे अत्यंत दुर्लभ असते आणि मिळालाच तरी एकतर पुढे सत्तेमुळे तो भ्रष्ट होऊ शकतो किंवा त्याचा वारसदार भ्रष्ट नियजू शकतो. असे झाले की राजेशाहीचे रूपांतर हुकूमशाहीत (टिरनी) होते. हीच प्रक्रिया महाजनशाहीचे (ऑरिस्टॉक्रसी) रूपांतर धनिकशाहीत (आलिगार्की) घडत नाही होते. ऑरिस्टॉटलच्या मते या सहाही प्रकारांमध्ये सर्वोत्तम राज्यप्रकार गणराज्य (पॉलिटी) हा असतो, कारण सामुदायिक हितासाठी क्रियान्वित असलेली बहुसंख्यकांची सत्ता तिथे अस्तित्वात असते. लोकशाही (डेमोक्रसी) हा ऑरिस्टॉटलच्या मते सर्वात वाईट राज्यप्रकार असतो. इथे तो आपल्या गुरुशी सहमत आहे. लोकशाहीमध्ये निगपवाद समतेचे तत्व स्वीकारले जाते. नागरिकांच्या भिन्न पात्रता लक्षात न घेता त्यांना सारख्याच प्रकारे वर्तणूक दिली जाते. धनक-निर्धन, साक्षर-निरक्षर, विद्वान-मूर्ख या सर्वांना सारखेच अधिकार व स्वातंत्र्य बहाल केले जाते याचा अपरिहार्य परिणाम अस्थैर्य व अराजकात होतो, नागरी जीवन अशक्य ठरते अशी ऑरिस्टॉटलची लोकशाहीविरुद्ध तक्रार होती. राज्यपद्धतींच्या वेगवेगळ्या प्रकारांचे व त्यांच्या गुणदोषांचे वर्णन करताना ऑरिस्टॉटलच्या सूक्ष्म व भेदक दृष्टीचा प्रत्यय येतो.

न्यायविषयक भूमिका

प्लेटोप्रमाणेच ऑरिस्टॉटलही न्यायाला राज्यसंस्थेचा प्राण समजतो. अनेक समकालीन राजकीय अपप्रवृत्ती व स्वार्थ यावर न्याय हा त्यालाही रामबाण उपाय वाटतो. ऑरिस्टॉटलची न्यायकल्पना प्लेटोपेक्षा अनेक दृष्टींनी निराळी असली तरी असे म्हणता येईल की त्यांच्या न्यायकल्पना परस्परांची न्यूनपूर्ती करणाऱ्या आहे. एकाची न्यायकल्पना लंगडी पडते तिथे दुसऱ्याची धडधाकट ठरते. प्लेटो आपल्या न्यायकल्पनेत व्यक्तीच्या कर्तव्यांचा ऊहापोह करतो

तर ऑरिस्टॉटल व्यक्तीच्या अधिकारांवर भर देतो. प्लेटोप्रणित न्यायकल्पना मुख्यतः नैतिक-तत्त्वज्ञानात्मक आहे, ती आदर्शवादी असल्यामुळे वास्तव्यापासून दुरावलेली आहे, प्रत्यक्ष हितंसंबंधांच्या झगड्यांचा निवाडा करण्याचे कोणतेच निकष ती सांगत नाही; तर ऑरिस्टॉटलची न्यायकल्पना वैधानिक स्वरूपाची व ठोस निकष सुचवणारी आहे. प्लेटोला कार्यानुरूप वर्गाची उतरंड रचणे न्यायोचित वाटते, तर ऑरिस्टॉटलने नागरिकांच्या समतेचा पुरस्कार केला आहे. प्लेटोने न्यायाचे वर्गीकरण केले नव्हते, ऑरिस्टॉटलने ते केले आहे.

ऑरिस्टॉटल न्यायाचे वर्गीकरण असे करतो; सर्वसाधारण न्याय (जनरल जस्टीस) आणि विशिष्ट न्याय (पर्टिक्युलर जस्टीस). विशिष्ट न्यायाचे त्याने आणखी दोन भाग केले आहेत: एक 'वितरणात्मक न्याय' (डिस्ट्रिब्यूटिव जस्टीस) आणि दुसरा 'सुधारणात्मक न्याय' (रेकिटिफिकेटरी जस्टीस). आपण या प्रकारांबद्दल थोडेसे विस्ताराने पाहू.

सर्वसाधारण न्याय म्हणजे राज्यातील सर्व नागरिकांनी अन्य नागरिकांशी वागताना करावयाचे नियम आणि कायदे यांचे पालन. ऑरिस्टॉटलच्या मते कायद्यांचे पालन करणारा नागरिक हाच न्यायी नागरिक ठरतो. या अर्थने न्याय हा एक सद्गुण आहे आणि संपूर्णतया न्यायी माणूस हा संपूर्णतया सद्गुणी ठरतो. 'उत्तम जीवनाचे प्रवर्तन करणे' हे राज्यसंस्थेचे कार्य 'सामूहिक कृती' (कॉमन अंकशन) वाचून अशक्य राहील, आणि न्याय (कायदेपालन) व मैत्रीवाचून सामूहिक कृती शक्य होणार नाही असा युक्तिवाद ऑरिस्टॉटलने केला आहे. 'सामाजिक व सार्वजनिक संबंधांच्या दृष्टीने अत्यावश्यक असा नैतिक गुण व चारित्र्यसंपन्नता म्हणजेच न्याय' अशी व्याख्या तो करतो.

'राज्यसंस्था ही समान व्यक्तींची संघटना असते या गृहीतकावर विशिष्ट न्याय ही संकल्पना आधारित आहे. या संघटनेच्या प्रत्येक व्यक्तीला संपूर्ण राज्यव्यवस्थेच्या विरोधात तसेच अन्य प्रत्येक व्यक्तीच्याही विरोधात काही हक्क असतात. राज्यव्यवस्थेच्या विरोधात व्यक्तीला असलेले हक्क तिला उपलब्ध करून देणे हे वितरणात्मक न्यायाचे, तर अन्य व्यक्तींच्या अतिक्रमणापासून व्यक्तीचे हक्क अवाधित ठेवणे हे सुधारणात्मक न्यायाचे प्रयोजन असते.

समाजात वस्तू, पैसा, सेवा, सन्मान व अधिकारपदे यांचे नागरिकांमध्ये वितरण ज्या तत्त्वाधारे होते त्याला ऑरिस्टॉटल वितरणात्मक न्याय अशी संज्ञा देतो. राज्याच्या व समाजाच्या सामूहिक जीवनात व्यक्ती जे योगदान करते त्याच्या प्रमाणात तिला वरील गोष्टी मिळणे न्याय ठरते. उमराव आपल्या पूर्वपरंपरेच्या आधारे, सद्गुणी आपल्या सद्गुणांच्या बळावर तर काहीजण संख्येच्या जोरावर आपण इतरांपेक्षा वरचढ आहोत, सबब आपल्याला मोठा वाटा मिळावा असा दावा करू शकतात. अशावेळी राज्यसत्तेला व्यक्तीच्या पात्रतेचे व तिचा योग्य वाटा ठरवण्याचे निकष ठरवावे लागतात. लोकशाहीत निरपवाद समतेच्या तत्त्वावर तर धनिकशाहीत मालमत्तेच्या आधारे हे वितरण होते. ऑरिस्टॉटल गुणवत्तेच्या आधारे ते करण्याच्या बाजूचा आहे. सर्वात सद्गुणी, व्यक्तीला सर्वाधिक सत्ता लाभावी असे तो म्हणतो. 'निरपवाद समते' ऐवजी

॥ २८ ॥ पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत

‘प्रमाणशीर समते’चा त्याने पुरस्कार केला आहे. ‘प्रत्येकाला त्याच्या योगदानानुरूप वाटा’ हे या समतेचे सूत्र आहे त्याच्या मते न्याय ‘सापेक्ष’ असावा, ‘निरपेक्ष’ असू नये.

सुधारणात्मक न्याय : व्यक्तींना एकमेकांचे हक्क तुडवण्यास प्रतिबंध करतो. नागरिकांचे आपसातील संबंध नियंत्रित करणे हे या न्यायाचे प्रयोजन असते. नागरिक आपसात काही करार-मदार करतात. अशावेळी जो पक्ष हे करार मोळून दुसऱ्या पक्षावर अन्याय करतो तेव्हा या अन्यायाचे निराकरण करणे हे राज्याचे कर्तव्य ठरते; किंवा जेव्हा एक नागरिक दुसऱ्याचे हक्क हिरावून घेतो वा पायदळी तुळवतो तेव्हा त्याला शिक्षा करणे हेही राज्याचे कर्तव्य ठरते.

कायद्याचे सर्वश्रेष्ठत्व

कायदा म्हणजे ‘शांतोचित्त विवेक’ (डिस्पॅशनेट रीझन) असतो असे ऑरिस्टॉटल मानतो. ‘व्यक्तीच्या राज्या’च्या तुलनेत ‘कायद्याचे राज्य’ त्याला अधिक स्वागतार्ह वाटते. मनुष्यनिर्मित कायद्यांच्या मर्यादांची जाणीव असूनही व्यक्तीच्या लहरी व भावविवश संतेपेक्षा कायद्याची सत्ता त्याला नक्कीच श्रेयस्कर वाटते.

राज्यसंस्था आपल्या ध्येयधोरणांचा आविष्कार कायद्यांच्याच माध्यमातून करीत असल्यामुळे राज्याचे व कायद्याचे हेतू एकरूपच असतात असे ऑरिस्टॉटल म्हणतो. त्याच्या मते नैतिक व सदाचरणी जीवन हे कायद्याचे ही साध्य ठरते. समुदायाची नैतिकता निर्धारित करणे कायद्यान्वयेच शक्य होते. कायद्याचे हे स्वरूपच त्याला सार्वभौम दर्जा मिळवून देते. कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ सत्ता असू शकत नाही.

फक्त विधिमंडळसदस्यांनाच कायदा करण्याचा अधिकार, ऑरिस्टॉटलच्या मते असू शकतो. ज्यांच्या आधारे मुत्सदी लोक व्यवहार करतात अशी तत्त्वे व चौकट कायद्याद्वारे निर्धारित होत असल्यामुळे कायदा मुत्सद्यापेक्षा वरचढ ठरतो, म्हणून ते कायदे करण्यास असमर्थ असतात. लोकांच्या सवयी व हालचाली कायद्यांनी निर्धारित होत असल्याने लोकसुद्धा कायद्यांचे कर्ते असू शकत नाहीत. विधिसदस्य जरी कायदा करीत असले तरी कायद्यांच्या सत्तेचा मूलस्त्रोत मात्र त्यांच्या ठायी नसून स्वयंभू व स्वतंत्र तत्त्वांच्या ठिकाणी असतो. कायदा जेव्हा समुदायातील व्यक्तींच्या मनात रुजतो तेव्हाच खन्या अर्थाने तो प्रभावी ठरतो. परिस्थितीवशात काही बदल कायद्यात आवश्यक असले तरी कायद्याचा बन्हंश भाग जैसे थे राहण्यावरच राज्यव्यवस्थेचे स्थैर्य अवलंबून असते.

नागरिकत्व आणि गुलामगिरी

नागरिकत्वाची ऑरिस्टॉटलने केलेली व्याख्या आजच्या तुलनेत अत्यंत संकुचित होती. गुलामांनी नागरिक बनण्याचे स्वप्न उराशी बाळगता कामा नये हे तर त्याच्या व्याख्येचे सूत्र होतेच पण नगरात राहणाऱ्या इतर सर्वांनीही नागरिकत्वाचा दर्जा देण्यास तो तयार नव्हता. राज्याच्या भूभागात राहणारा, किंवा काही खाजगी व कायदेशीर हक्क भोगणारा प्रत्येक माणूस नागरिक असेलच असे नाही. तो परदेशीही (अलायन) असू शकतो. या ना त्या कारणाने ज्यांचे

नागरिकत्व हिरावून घेण्यात आले आहे किंवा जे विशिष्ट वयाची अट पूर्ण करीत नाहीत त्यांनाही नागरिकांच्या यादीतून त्याने वगळले आहे. जन्माधारे नागरिकत्व मिळणेही ॲरिस्टॉटलला पूर्णशाने मान्य नाही. त्याच्या मते “जी व्यक्ती स्थायी स्वरूपात न्यायाच्या प्रशासनात किंवा राजकीय चर्चेत पदग्रहणात सहभागी असते” ती नागरिक या संज्ञेस पात्र ठरते. नागरिकाचा दर्जा असा सर्वसामान्य व्यक्तीपेक्षा वरचा असतो. नागरिकासाठी लागणारी नैपुण्ये व सद्गुण सर्वसामान्य व्यक्तीला लागतात त्यापेक्षा भिन्न प्रकारचे असतात कारण त्यांची कार्ये भिन्न असतात.

नागरिकांसाठी लागणाच्या गुणवत्तांच्या यादीत खाजगी मालमत्ता आणि मुबलक विश्रांतीचा काळ उपलब्ध असणे, उपजीविकेसाठी कोणावरही परावलंबी नसणे या गोष्टींचा आवर्जून समावेश ॲरिस्टॉटलने केला आहे. शासक आणि शासित या दोन्ही भूमिका नागरिकांना पार पाडायच्या असल्यामुळे भौतिक विवंचनांपासून ते मुक्त असले पाहिजे. श्रमिक-कष्टकरी वर्गांना पोटाची खळगी भरण्यातच इतके व्यस्त राहणे भाग पडते की नागरिकाची कर्तव्ये करणे त्यांना अशक्य ठरते. स्त्रिया आयुष्यात सतत परावलंबी असतात या कारणास्तव ॲरिस्टॉटलने त्यांनाही नागरिकत्वाचा दर्जा नाकारला आहे. इत्यर्थ असा की, जे आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी सभ्यगृहस्थ आहेत, पुरेसा अनुभव, शिक्षण आणि फुरसतीचा वेळ ज्यांच्या पाशी आहे त्यांनाच ॲरिस्टॉटल नागरिकत्व बहाल करू इच्छितो. शासन व न्यायदान या कार्यासाठी लागणारी पात्रता अंगी नसलेल्यांना त्यात स्थान नाही.

गुलामगिरी : ग्रीक नगरराज्यांत गुलामगिरी सरसकट अस्तित्वात होती आणि ॲरिस्टॉटल त्या प्रथेचा जोरदार समर्थक होता. शेतीचे व इतर आर्थिक उत्पादनाचे काम करणाऱ्या या दासांची अवस्था रोमन गुलामगिरीइतकी दयनीस नसली तरी ते निश्चितच एक सामाजिक दूषण होते आणि ॲरिस्टॉटलसारख्या व्युत्पन्न पंडिताने त्याची भलावण करणे वाचकाला चक्रावून टाकणारे आहे याबद्दल दुमत संभवत नाही, थोर विचारवंतही आपल्या काळाचे बंदिवान असतात एवढेच या संदर्भात म्हणता येईल.

ॲरिस्टॉटलने गुलामगिरीचे समर्थन करताना पुढील युक्तिवाद केले आहेत : ॲरिस्टॉटलच्या मते गुलामगिरी निसर्गनियमांशी व न्यायतत्वांशी संपूर्ण सुसंगत आहे : उत्कृष्टाने निकृष्टावर राज्य करावे हा ॲरिस्टॉटलच्या मते निसर्गाचा नियमच आहे. काही माणसे गुलाम होण्यासाठीच जन्माला आलेली असतात. काहींनी शासक असावे तर काहींनी शासित हे केवळ सोयिस्कर व आवश्यकच नाही तर जन्मसिद्ध आहे. नागरिक आणि गुलाम यांच्या शरीररचनांमध्ये निसर्गाने त्यादृष्टीनेच फरक ठेवलेला असतो. विषमता हा निसर्गाचा नियम आहे. पुरुषाने स्त्रीवर वर्चस्व गाजवणे जसे नैसर्गिक आहे तसेच मालकाने गुलामावर गाजवणेही स्वाभाविक आहे अशी ॲरिस्टॉटलची भूमिका होती. आत्मा शरीरावर सत्ता गाजवतो, स्वामीच्या संदर्भात गुलाम फक्त शरीरमात्र असतो. स्वामी बौद्धिक सामर्थ्याचा तर गुलाम शारीरिक सामर्थ्याचा धनी असतो.

दुसरे असे की स्वामी आणि सेवक या दोघांच्या दृष्टीने तसेच संपूर्ण समाजाच्याही दृष्टीने ही प्रथा न्यायपूर्ण आहे असे ॲरिस्टॉटलला वाटते. गुलामांची जर उपलब्धता नसेल तर विवेकसंपन्न

॥ ३० ॥ पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत

मालकांना आपल्या बौद्धिक व नैतिक गुणांचा विकास करवून घेण्यास सवडच मिळणार नाही. उलटपक्षी विवेकशून्य असलेल्या गुलामांची अवस्था अजाण बालकांसारखीच परावलंबी असते. या प्रथेचा आधार न मिळाल्यास काय खावे - किती खावे, काय करावे - काय त्यावे यापैकी काहीच त्याता समजणार नाही; त्याचे हित कशात आहे हेही त्याता कळणार नाही. त्याची सुरक्षितता मालकाच्या संरक्षणातच असते. आपल्यापेक्षा श्रेष्ठतर पात्रता असलेल्या व्यक्तींच्या मार्गदर्शनाखाली जीवन व्यतीत करण्याची संधी या प्रथेमुळे गुलामाता लाभते.

अॅरिस्टॉटलची गुलामगिरीविषयक भूमिका पुढील दोन गृहीतकांवर आधारलेली आहे : एक, स्वभावतःच गुण-शक्तींच्या आधारे माणसांचे वर्गीकरण झालेले असते; आणि दुसरे, विशिष्ट व्यक्ती कोणत्या प्रकारात मोडते हे सहज ठरवता येते. यातले पहिले गृहीतक जसेच्या तसे स्वीकारल अॅरिस्टॉटल फक्त दुसऱ्या गृहीतकाच्या संदर्भात संभवणाऱ्या अडचणीचाच विचार करतो. तो असे म्हणतो, कौटुंबिक चौकटीतील कामांपुरतीच गुलामगिरी क्षम्य ठरते, औद्योगिक उत्पादनाच्या क्षेत्रात मात्र अक्षम्य ठरते; दुसरे असे की स्वामी व दास या दोहोर्ना हितकर होणारीच गुलामगिरी रास्त ठरते, म्हणजे असे की स्वामीने जर आपल्या अधिकारांचा स्वार्थी गैरवापर केला तर ते या गुलामगिरीत बसत नाही त्याने गुलामाशी मैत्रीचा व सहदयतेचा व्यवहार केला पाहिजे. तिसरे वैशिष्ट्य असे की गुलामगिरी वंशपरंपरेने चातनणारी वा कायद्याने राबवली जाणारी असता कामा नये. ती फक्त गुण-शक्तींच्या नैतिक आधारांवरच असावी. तर असे की युद्धात पराभूत केलेल्या प्रदेशाच्या सर्व रहिवाशांना नेत्यांनी गुलाम करू नये फक्त जे बौद्धिकलुष्याचा त्यांच्यापेक्षा कमी असतील त्यांनाच गुलाम करावे. पाचवा निवैध अॅरिस्टॉटल असा पात्रतो की ग्रीक व्यक्ती पराभूतांमध्येही असली तरी तिला गुलाम करू नये, कारण ही निसर्गतःच बौद्धिकलुष्याचा स्वामीपदास पात्र असते.

साम्यवादविषयक भूमिका

प्लेटोने प्रतिपादन वेळेल्या संपत्तीच्या व पत्तीच्या साम्यवादासंबंधी अॅरिस्टॉटलने नोंदवलेले आक्षेप आपण मागच्या प्रवरणात पाहिलेच आहेत. त्याने आपल्या पालिटिक्स ग्रंथात कुटुंबसंस्था आणि खाजगी मालमत्ता या दोन्हीचे समर्थन केले आहे. मानवी समाजामाठी त्या दोन्ही त्याता अत्यावश्यक बाटतात.

कुटुंबसंस्थेचे समर्थन :

राज्यसंस्थेच्या निर्मितीची प्रक्रिया कुटुंब संस्थेपासून सुरु होते आणि कुटुंबसंस्था ही राज्यसंस्थेतील एक महत्वाची संघटना असते. त्या दोहोंमध्ये कोणत्याच प्रकारचा अंतर्विरोध अॅरिस्टॉटलला जाणवत नाही. त्या दोन्ही संस्था त्याच्या मते मानवी स्वभावात अंगभूत असून असल्यामुळे ती व्यक्ती व राज्य या दोहोंसाठी आवश्यक ठरते. प्लेटोशी असहमती नोंदवून कुटुंबसंस्था त्याच्या मते अत्यावश्यक असते. उत्तम माणूस आणि उत्तम नागरिक निर्माण

होण्यासाठी ज्या सामाजिक सद्गुणांची गरज असते त्यांचे प्रशिक्षण कुटुंबसंस्थाच देऊ शकते. ती बालकांना प्रेम, आज्ञाधारकपणा व सहिष्णुता शिकवते. कुटुंबसंस्था नष्ट केल्यास बालके या लाभांपासून वंचित राहतील. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होईल आणि अशाप्रकारे आदर्श राज्य ज्या हेतूंसाठी निर्माण करायचे ते हेतूच विफल होतील.

कुटुंबसंस्था नैसर्गिक सहजप्रेरणेवर आधारलेली असते एवढ्यामुळेच ती नैसर्गिक ठरते असे नाही तर ती व्यक्तींना उत्तम जीवनाची संपादणी करण्यात एकमेकांना मदत करायला शिकवते म्हणूनही नैसर्गिक ठरते. नवरा, बायको आणि मुले परस्परांना मदत करतात. या संहकार्यातून एकमेकांविषयीच्या नैतिक दायित्वाची जाणीव पोसली जाते. नागरिक होण्यापेक्षा नवरा होणे माणसासाठी अधिक स्वाभाविक असते. श्रमविभागणी हा कौटुंबिक जीवनाचा आधार असतो.

सूज व प्रेमळ पिता, वत्सल माता, शिस्तबद्ध व शिक्षित मुले आणि प्रशिक्षित व आज्ञाधारक गुलाम यांना घडवणाऱ्या कुटुंबसंस्थेचा नैतिक पाया अॅरिस्टॉटलला खरे म्हणजे स्वयंसिद्धच वाटतो.

खाजगी संपत्तीचे समर्थन :

(१) संपत्तीची सामाईक मालकी आणि तिचा सामाईक उपभोग.

(२) सामाईक मालकी आणि खाजगी उपभोग, आणि

(३) खाजगी मालकी आणि सामाईक उपभोग या तीन विकल्पांपैकी अॅरिस्टॉटल तिसरा विकल्प योग्य ठरवतो. कारण एकतर त्यात खाजगी मालकी असल्यामुळे अर्थाजनार्ची व प्रगतीची प्रेरणा आहे, तसेच स्वामित्वाचा आनंदही आहे. दानधर्म-भूतदया-औदार्य इत्यादी संभावनाही खाजगी संपत्तीमुळेच साध्य होऊ शकतात. शतकानुशतके खाजगी मालमत्ता ही संस्था टिकून राहते हे सुद्धा अॅरिस्टॉटल तिच्या समर्थनीयतेचे कारण ठरवतो.

खाजगी मालमत्तेचे दुष्परिणाम अॅरिस्टॉटलला ठाऊक नव्हते असे नाही. पण त्यासाठी खाजगी मालमत्तेपेक्षा मानवी स्वभावातील दुष्टावाच अधिक कारणीभूत आहे असे त्याला वाटत होते. हे दुष्परिणाम टाळायचे असतील तर मालमत्तेची समानता आणून भागणार नाही तर माणसाची नैतिक सुधारणाच करावी लागेल आणि हे शिक्षणाद्वारे शक्य होईल असा निर्वाळा अॅरिस्टॉटलने दिला आहे.

खाजगी संपत्तीचे अॅरिस्टॉटल समर्थन करीत असला तरी त्यासाठी जडवादी युक्तिवादाचा तो आधार घेत नाही. त्याचे असे मत होते की खरा साम्यवाद जडवादी असूच शकत नाही, तो अपरिहार्यतः नैतिकच असावा लागतो. त्यासाठी तो खाजगी मालकीच्या जोडीने सामाईक विनियोगाची शिफारस करतो. परिणामी खाजगी मालकी हे सामाजिक-आर्थिक न ठरता ती नैतिक (मॉरल) आणि म्हणून स्वाभाविक (नॅचरल) ठरते असे त्याला वाटते.

ॲरिस्टॉटलची ही संपत्तीविषयक भूमिका प्लेटोने लॉजमध्ये मांडलेल्या विचारांशी जुळणारी आहे. जमीन तुकड्यांमध्ये विभागून राज्यसंस्थेने व्यक्तींना द्यावी. व्यक्तींचा त्यावर अदेय हक्क

पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत

॥ ३२ ॥ पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत
असावा, म्हणजे जमिनीचे हस्तांतरण व केंद्रीकरण अशक्य होईल असे तो म्हणतो. प्रत्येक
व्यक्तीला मर्यादित प्रमाणात धनसंपदेचा हक्क असावा. अॅरिस्टॉटलची भूमिका नेहमीच 'सुवर्णमध्य'
ची असते तशीच ती इथेही दिसते.

आदर्श राज्याची संकल्पना :

पॉलिटिक्स ग्रंथाच्या ७ व्या भागात अॅरिस्टॉटलने आदर्श राज्याची आपली कल्पना
मांडली आहे. त्याची कल्पना प्लेटोच्या लॉज नामक ग्रंथातील राज्यकल्पनेशी जुळणारी आहे
त्यामुळे असे म्हटले जाते की अॅरिस्टॉटल जिला आदर्श राज्य म्हणतो तो प्लेटोच्या द्वितीय
आदर्श राज्याची साधारण्य असलेली व्यवस्था आहे. स्वाभाविकच अॅरिस्टॉटल प्रणित आदर्श
राज्य प्लेटोच्या रिपब्लिक मधील आदर्शसारखे अव्यवहार्य नाही. मर्त्य माणसांनीही आपल्या
त्रुटीपूर्ण जगत तो आदर्श साकार करणे शक्य होणार आहे. अर्थात त्यासाठी काही गोष्टी आवश्यक
असल्याचे अॅरिस्टॉटल सांगतो. त्या अशा :

(१) लोकवस्ती : आदर्श राज्यासाठी लोकवस्ती माफक असावी म्हणजे फार मोठी असू
नये फार लहानही नसावी. अॅरिस्टॉटलच्या मते राज्याची महात्मता लोकसंख्या किती आहे
यापेक्षा ताकद किती आहे यावर अवलंबून असते. राज्याची लोकसंख्या फार कमी असेल तर
राज्य स्वयंपूर्ण होऊ शकणार नाही, पण ती जर फार मोठी असेल तर संविधानिक शासन अशक्य
होऊन बसेल. लोकसंख्येचा निश्चित आकडा ठरवून देण्याएवजी अनुभवानेच तो निर्धारित करावा
असे अॅरिस्टॉटल म्हणतो. माणसांनी एकमेकांना प्रत्यक्ष ओळखणे इतपतच लोकवस्ती असावी,
त्यापेक्षा जास्त झाल्यास परकीय व्यक्तीही नागरिकांचे हक्क मिळवून बसतील आणि त्यांना हुड्कून
काढणे अशक्य होईल. एका दृष्टिक्षेपात पहाता येईल एवढी राज्याची लोकवस्ती असावी असेही
मत त्याने मांडले आहे. राज्याच्या लोकवस्तीत विविध वर्गांचे संतुलन टिकून राहणे ही
अॅरिस्टॉटलला आवश्यक वाटते. तो म्हणतो राज्यात जर हस्तव्यावसायिकांचीच संख्या जास्त
असेल आणि सैनिकांची कमी असेल तर राज्य महान होऊच शकणार नाही.

(२) भूप्रदेश : लोकसंख्येप्रमाणेच भूप्रदेशाचाही आकार मध्यमच असावे असे अॅरिस्टॉटलचे
मत होते. लोकांच्या गरजा भागतील इतपत उत्पादनक्षमता जमिनीची असलीच पाहिजे. एका
दृष्टिक्षेपात सामावेल एवढी, सहज संरक्षणकरता येण्याजोगी, जलस्थल मार्गानी सुगम असणारी,
बाजारपेठा, गोद्या, आरमारी तळ व बंदरे इत्यादींची सोय असणारी अशी जमीन राज्यासाठी तो
आवश्यक मानतो.

नगरराज्य वसवताना (१) सार्वजनिक आरोग्य, (२) राजकीय सुविधा आणि (३) लष्करी
गरजा या तिन्ही गोष्टींचे भान ठेवले जाणे अॅरिस्टॉटलला आवश्यक वाटते. राज्याच्या भूप्रदेशाची
विभागणी दोन भागात केली जावी. एक भाग मुख्य वस्तीचा किंवा शहराचा असावा आणि
दुसरा त्याच्या आजूबाजूचा परिसरवजा असावा. पहिल्या भागात पूजापाठ, व्यायामशाळा,
बाजारपेठा, बंदरे इत्यादींचा अंतर्भूव असावा. भूप्रदेश फळफळावळीने व सागवानी लाकडाच्या

जंगलांनी समृद्ध असावा, ही लाकडे होड्या बांधण्यास उत्तम असतात. भूप्रदेशाच्या भोवताली नैसर्गिक संरक्षणे असावीत, ती नसल्यास कृत्रिम उभारली जावीत.

(३) नागरिकांचे चारित्र्य : शासकीय यंत्रणा कितीही कार्यक्षम असली तरी तोपर्यंत नागरिकांच्या अंगी उत्कृष्ट राष्ट्रीय चारित्र्य असणार नाही तोपर्यंत कोणतीही राज्यव्यवस्था महान होणे शक्य नाही असे ऑरिस्टॉटलचे ठाम मत होते. चारित्र्याच्या तीन प्रकारांची सोदाहरण चर्चा त्याने केली आहे. तो म्हणतो युरोपीय लोक चैतन्यशील आहेत पण बुद्धिमत्ता व कौशल्य या गुणांबाबत काहीसे उणे आहेत. परिणामी ते आपले स्वातंत्र्य टिकवून ठेवू शकले तरी राजकीय विकास साधू शकत नाहीत. आशियायी लोक बुद्धिमत्ता, कौशल्य अशा गुणांनी परिपूर्ण असले तरी चैतन्यशीलतेबाबत मात्र उणे असतात. परिणामी ते सतत परतंत्र व गुलाम राहत आले आहेत; आणि तिसरे उदाहरण ग्रीक लोकांचे आहे. ते वरील दोन टोकांच्या मध्यभागी असल्यामुळे दोहोंचे गुण त्यांना लाभले आहेत. त्याच्यात चैतन्य व बुद्धिमत्ता हे आदर्श राज्यासाठी आवश्यक असणारे गुण समप्रमाणात आहेत.

(४) सहा राज्यांगे : अन्न, कला-कौशल्य, हत्यारे, संपत्ती, धर्मोपासना आणि लोकहिताचा निर्णय - या सहा गोष्टी राज्यासाठी अत्यावश्यक असतात. त्यांची जबाबदारी अनुक्रमे शेतकरी, हस्तव्यावसायिक सैनिक, धनकर्वा, धर्मोपदेशक आणि राजकारणी व न्यायाधीश यांच्यावर असते. यापैकी पहिले दोन वर्ग ऑरिस्टॉटल नागरिकांमध्ये धरीत नाही. उरलेल्या वर्गाची कामे नागरिकांनी वयोगटांनुसार पार पाडावीत अशी त्याची अपेक्षा आहे. म्हणजे असे की तरुण नागरिकांनी देशरक्षणाचे कार्य करावे, मध्यमवयीन नागरिकांनी शासनविषयक प्रश्नांचे चिंतन करावे आणि वृद्ध नागरिकांनी पुरोहिताची कामे करावीत. राज्यकर्ता वर्ग सधन असावा, कष्टकच्यांना तिथे वाव नसावा. सुखी व्यक्तींनी राज्य करावे. सदगुणाशिवाय सुखप्राप्ती नाही, आणि संपत्तीखेरीज सदगुणप्राप्ती नाही. म्हणून लष्करी, राजकीय व न्यायिक कामे सधन नागरिकांनीच पार पाडावीत असे ऑरिस्टॉटल सुचवतो.

(५) शिक्षणव्यवस्था : आदर्श राज्याच्या उभारणीत तसेच टिकून राहण्यात शिक्षणव्यवस्था फार मोलाची कामगिरी बजावू शकते असे ऑरिस्टॉटलचे मत होते. नागरिकांच्या चारित्र्याची जडणघडण करणे, त्यांचे नागरिकत्वकलेचे प्रशिक्षण करणे ही कामे शिक्षणातून साध्य करता येतात, उत्तम शासक व आज्ञाधारक शासित या दोहोंचे प्रशिक्षण करता येते असे तो म्हणतो. माणसात सदगुण तीन मार्गानी येतात. स्वभाव, सवय आणि विवेक. पहिल्याची चर्चा चारित्र्याच्या संदर्भात आलीच आहे. सवय आणि विवेक. पहिल्याची चर्चा चारित्र्याच्या संदर्भात आलीच आहे. सवय आणि विवेकशक्ती यांची निर्मिती शिक्षणाद्वारे होते. शिक्षणातून शांतता आणि फुरसतीचा विनियोगही साध्य होतो. टोकाचे विचार आणि मार्ग यांचा त्याग करून मध्यम मार्ग स्वीकारण्याचे, सहिष्णुता व मैत्री आचरून तडजोड व भ्रातृभाव साधण्याचे आणि शेवटी खाजगी मालमत्ता बाळगूनही तिच्या उपभोगात इतरांना सहभागी करून घेण्याचे धडे शिक्षणातून दिले जावेत अशी शिफारस ऑरिस्टॉटलने केली आहे.

॥ ३४ ॥ पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत

बालकाच्या जन्मापासूनच त्याच्या शारीरिक-नैतिक शिक्षणाची तरतूद अँरिस्टॉटलने केली आहे. पाळणावस्था, प्राथमिक शिक्षण, दुष्यम शिक्षण अशी वयानुरूप २१ व्या वर्षापर्यंतचे अभ्यासक्रम त्याने सांगितले आहेत. व्यक्तीच्या मानसिक-स्वाभाविक प्रवृत्तींच्या तसेच राज्यव्यवस्थेच्या गरजांचा विचार आणि 'सुवर्णमध्य' तत्वांचा अवलंब - ही अँरिस्टॉटलच्या शिक्षणव्यवस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

(६) संमिश्र शासनव्यवस्था : अँरिस्टॉटलने आदर्श राज्यासाठी ज्या शासनव्यवस्थेची शिफारस केली आहे ती लोकशाहीकडे झुकणारी आहे, कारण जनसहभागावर ती अधिष्ठित आहे. मात्र हा जनसहभाग फक्त नागरिकांचा म्हणजेच अभिजनांचा असणे त्याला अभिप्रेत असल्यामुळे प्रत्यक्षात ती अल्पजनसत्ताच ठरते. राजकीय विचारविमर्श, प्रशासन आणि न्यायदान ही तिन्ही शासकीय कामे करण्याची जबाबदारी अँरिस्टॉटल प्रामुख्याने मध्यमवर्गावर सोपवतो. टोकाची आर्थिक विषमता राज्याला अस्थिर, असुरक्षित करते याची त्याला जाणीव होती. लोकशाही व धनिकशाही यांच्या गुणांचा समुच्चय करणारी शासनव्यवस्था तो सर्वोत्तम समजतो.

क्रांतीचा सिद्धांत

वारंवार होणारे राजकीय परिवर्तन ही अँरिस्टॉटलच्या समकालीन ग्रीक नगरराज्यांची फार मोठी समस्या होती. अँरिस्टॉटलने त्याचे कार्यकारण शोधून त्यास प्रतिबंध घालण्याचे उपाय पॉलिटिक्सच्या ५ व्या भागात सुचवले आहेत.

क्रांतीचे प्रकार :

राज्यक्रांतीचे स्वरूप स्पष्ट करताना अँरिस्टॉटलने क्रांतीचे पुढीलप्रमाणे चार प्रकार सांगितले आहेत. (१) जेव्हा संविधानच बदलले जाते - म्हणजे लोकशाहीच्या जागी धनिकशाही किंवा धनिकशाहीच्या जागी राजेशाहीची स्थापना केली जाते; (२) जेव्हा संविधान जसेच्या तसेच राहते पण लोक स्वतःच्या हाती शासनाची सूत्रे घेऊ पहातात; (३) जेव्हा केले जाणारे बदल शासनप्रणाली बदलण्याच्या हेतूने नव्हे तर फक्त तिच्यात प्रमाणात्मक फेरफार करण्यासाठी केले जातात - म्हणजे लोकशाही आहेत्यापेक्षा कमी वा अधिक लोकशाही व्हावी यासाठी क्रांती केली जाते; आणि (४) जेव्हा संविधानाचा एखाद्या भागच क्रांतिकारकांचे लक्ष्य ठरते आणि तेवढाच बदलला जातो.

क्रांतीची कारणे :

क्रांतीच्या कारणांचे अँरिस्टॉटलने तीन गटात वर्गीकरण केले आहे :

(१) क्रांतीची सर्वसाधारण कारणे,

(२) क्रांतीची विशिष्ट कारणे, आणि

(३) विशिष्ट राज्यपद्धतीमधील क्रांतीची कारणे.

(१) सर्वसाधारण कारणे : समतेची आकांक्षा जागी होणे हे क्रांतीचे सर्वात सार्वत्रिक व प्रधान कारण असल्याचे अँरिस्टॉटल सांगतो. वेगवेगळ्या राज्यव्यवस्था निर्माण होण्यामागे समतेची

ही आकांक्षा वेगवेगळ्या स्वरूपात व्यक्त होते. उदाहरणार्थ, काही बाबतीत समान असलेले लोक सर्वच बाबतीत समान असण्याचा दावा करतात, किंवा ते सारखेच स्वतंत्र असल्यामुळे निरपवाद समतेची मागणी करतात तेव्हा लोकशाही राज्यव्यवस्था उदय पावते. जे एका बाबतीत विषम आहेत ते सगळ्याच बाबतीत विषम असावेत या कल्पनेवर धनिकशाही उभी असते, उदाहरणार्थ तिथे जे मालमत्तेच्या मालकीबाबत विषम आहेत ते स्वतःला निरपवादपणे विषम समजतात. या प्रत्येक शासनप्रकारात आपल्यापरीने न्याय असतोच, आणि लोकांना जेव्हा असे वाटते की त्यांचा शासनातील वाटा त्यांच्या पूर्वसंकल्पित कल्पनांशी मेळ खात नाही तेव्हा क्रांती घडून येते. जे कनिष्ठ असतात ते स्वतःला समान ठरवून घेण्यासाठी बंड करून उठतात, आणि जे समान असतात ते स्वतःला वरिष्ठ करवण्यासाठी तसे करतात. याचा अर्थ त्यांना क्रांतिप्रवृत्त करण्याचे मूळ कारण त्यांची मनोवस्थाच असते.

समतेच्या आकांक्षेखेरीज अन्यही काही प्रेरणा क्रांतीस कारणीभूत ठरु शकतात, त्या ॲरिस्टॉटलच्या मते पुढीलप्रमाणे होत : लाभ व सन्मानाची इच्छा किंवा हानी व अवमानाची भीती, स्वतःची वा मित्रांची शिक्षा वा मानहानी टाळण्याची अपेक्षा. या प्रेरणांची कार्यकारण मीमांसा ॲरिस्टॉटलने क्रांतीची विशिष्ट कारणे सांगताना केली आहे.

(२) विशिष्ट कारणे : माणसांना क्रांतिप्रवृत्त करणाऱ्या पुढील काही कारणांचा ॲरिस्टॉटलने निर्देश केला आहे. पहिले कारण शासकांचा मस्तवालपणा आणि धनलोभ हेच असल्याचे तो सांगतो. जनहिताची पर्वा न करता किंवा सार्वजनिक कल्याणाचा बळी देऊन जेव्हा स्वार्थी आप्पलपोटेपणा करू लागतात तेव्हा त्यांच्या विद्ध विद्रोह करण्याखेरीज जनतेला पर्यायिच उरत नाही; दुसरे कारण सन्मानाची अभिलाषा ! ही तशी सर्वांच्याच ठिकाणी असते पण जेव्हा शासक कोणालाही विनाकारणाने सन्मानित वा अपमानित करतात तेव्हा जनतेचा क्षोभ होतो आणि लोक क्रांतिप्रवृत्त होऊ शकतात. भीती हे क्रांतीचे तिसरे कारण असू शकते. एक तर अपराधी व्यक्तींना शिक्षेची भीती वाटते आणि शिक्षेपासून बचाव करण्यासाठी व अपराध लपवण्यासाठी त्या व्यक्ती विद्रोह करून उठतात; किंवा आपल्यावर अन्याय होणार आहे किंवा कोणीतरी आपल्याविरुद्ध उठाव करणार आहेत या भयाने अस्वस्थ झालेल्या व्यक्ती आधीच विद्रोहाचा अवलंब करतात. क्रांतीचे चौथे कारण घृणा हेही असू शकते. धनिकशाहीत मूठभर धनसंपन्न राज्यकर्ते जेव्हा असंख्य दरिद्री जनतेकडे तिरस्काराने पाहतात, किंवा लोकशाहीतील अभिजनांना जेव्हा प्रचलित भ्रष्टाचारांची व अराजकाची शिसारी येते तेव्हा ते क्रांतिमार्गाकडे वळतात. राज्यसंस्थेच्या कोणत्याही एका अंगाची प्रमाणाबाहेर वाढ होणे हे क्रांतीचे पाचवे कारण ॲरिस्टॉटलने नमूद केले आहे. शरीराची सर्व अंगे प्रमाणबद्ध असली तरच त्याचे संतुलन टिकून राहते. राज्याचेही तसेच असते. लोकशाहीत दरिद्री लोकांची आणि धनिकशाहीत श्रीमंत लोकांची वाढ अवाजवी प्रमाणात होण्याची नेहमीच शक्यता असते. ते तसे होऊ दिले गेल्यास श्रीमंत व गरीब दोघेही एकमेकांचा प्रभाव कमी करण्यासाठी उठावप्रवृत्त होऊ शकतात. मध्यमवर्ग जिथे मोठा ते राज्य सुशासित असण्याची शक्यता मोठी असते.

॥ ३६ ॥ पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत

याखेरीज निवडणूकविषयक कारस्थाने, निष्काळजीपणा, लहानसहान परिवर्तनांकडे दुर्लक्ष,
वांशिक-धार्मिक वगैरे दृष्टींनी विजातीय असलेल्या घटकांकडे कानाडोळा, किरकोळ कुरापती
अशाही काही बाबी क्रांतीसाठी कारणीभूत ठरू शकतात असे अॅरिस्टॉटल म्हणतो.

(३) विशिष्ट राज्यपद्धतींमधील क्रांतीची कारणे : लोकशाही, धनिकशाही, गणराज्य व
महाजनशाही या विविध राज्यपद्धतींच्या विरोधात उभे राहून त्यांचे उच्चाटन करणाऱ्या क्रांतिकारी
विद्रोहांची कारणे शोधण्याचा प्रयत्न अॅरिस्टॉटलने केला आहे. त्याचे निष्कर्ष असे आहेत :
लोकशाही राज्यव्यवस्थेत पुढील तीन कारणांनी क्रांती घडून येण्याची शक्यता असते. एक, या
राज्यव्यवस्थेत उपलब्ध असणाऱ्या आविष्कार स्वातंत्र्याचा फायदा घेऊन वागमी (डिमॉगॉग)
पुढारी धनिकवर्गाविरुद्ध जनमत भडकवतात, धनिकांशी दुर्वर्तन करतात, त्यांच्यावर जाचक कर
बसवतात. शेवटी धनिकवर्ग क्रांती करण्यास प्रवृत्त होतो; दुसरे, वागमी पुढारी स्वतःला लोकनायक
किंवा सेनापती घोषित करून संपूर्ण सत्ता आपल्या हाती घेतात, हुकूमशाही अवतीर्ण होते;
तिसरे कारण असे संभवते की वागमी पुढारी आपल्या लोकप्रियतेत भर घालण्यासाठी शासकीय
सत्तेचा वापर करून घेतात आणि सर्वसत्ताधीश होतात.

धनिकशाही राज्यव्यवस्थेत क्रांती घडून येण्याची दोन ठळक कारणे आढळतात. एकतर
धनिकशहांच्या जुलमांना व छळांना कंटाळून जनता त्यांना उचलून फेकते, किंवा धनिकशहांचे
आपापसात हेवेदावे तीव्र होऊन त्यांची सत्ता कोसळते. महाजनशाही राज्यव्यवस्थेत जेव्हा
फारच मोजके लोक संपूर्ण राज्यसत्तेचे व सन्मानाचे धनी होतात, तेव्हा ते लोकांच्या डोऱ्यात
येते आणि ते क्रांतिप्रवृत्त होतात. राजेशाहीत जेव्हा राजे आपल्या प्रजाजनांशी जुलमी वर्तन
करतात किंवा एखाद्या प्रतिष्ठित व्यक्तींचा अपमान करतात तेव्हा राजाविरुद्ध कटकारस्थान व
बंडखोरी होण्याची शक्यता निर्माण होते.

क्रांतीला प्रतिबंध घालण्याचे उपाय

जनतेच्या मनात कायद्याविषयी आदर आणि कायदा पाळण्याची निकड बिंबवणे,
अल्पप्रमाणात घडणाऱ्या कायदेभंगाला वेळीच आवर घालणे हा क्रांती टाळण्याच्या दृष्टीने सर्वांत
पहिला व महत्त्वाचा उपाय अॅरिस्टॉटलला वाटतो; दुसरे असे की शासितांशी शासकांनी उत्तम
व्यवहार करावा, मताधिकारवंचित निर्धन जनतेचा स्वाभिमान दुखावणार नाही याची काळजी
घ्यावी. त्यांच्यावर अन्याय करू नये. तिसरा उपाय शासनाच्या पदाधिकाऱ्यांचा कार्यकाल सहा
महिन्यांपेक्षा अधिक ठेवू नये, म्हणजे त्यांना लाचलुचपत, अन्याय वा भ्रष्टाचार करण्यास वाव
मिळणार नाही; चौथे, राज्यशक्तीचे वितरण विविध वर्गात झालेले असावे, कोणत्याही एका
वर्गाच्या वा व्यक्तीच्या ठायी सत्तेचे केंद्रीकरण होता कामा नये; पाचवी खबरदारी अशी घ्यावी
की कोणतेही शासकीय पद हे संबंधित व्यक्तींच्या अर्थार्जिनाचे वा व्यक्तिगत लाभाचे साधन होता
कामा नये. सार्वजनिक संपत्ती कोणालाही हडपता येणार नाही याची विशेष दक्षता घेतली जावी;
सहावे असे की लोकशाहीत धनिकांचे व धनिकशाहीत गरीब जनतेचे हितसंबंध जपले जातील
याकडे लक्ष दिले जावे. विविध वर्गात द्वेष, रोष वा असंतोष वाढू देता कामा नये; सातवी दक्षता

अशी घ्यावी की प्रतिष्ठित व्यक्तीमध्ये गंभीर मतभेद होऊ दिले जाऊ नयेत. लोकांना क्रांतिप्रवृत्त करण्याची ताकद त्यांच्या अंगी असते.

याखेरीज बदलत्या कालमानस्थितीनुसार शासकवर्गात नव्या घटकांचा अंतर्भाव करण्याची सहिणुता राज्यकर्त्यांनी दाखवावी, शासनपद्धतींना अनुरूप जनजीवन राहील याची काळजी घ्यावी, तद्वतच त्या त्या संविधानाला योग्य अशी शिक्षणपद्धती अमलात राहील हेही पहावे - असेही सल्ले अॅरिस्टॉटलने राज्यकर्त्यांना दिले आहेत. उचित शिक्षप्रणाली हे तर त्याला राज्यपद्धतीच्या सुरक्षिततेचे सर्वांत प्रभावी साधन वाटते.

समालोचन

अॅरिस्टॉटल हा पहिला पाश्चिमात्य राज्यशास्त्रज्ञ होता हे त्याच्याविषयी चेस्टर मॅक्सीने केलेले विधान वादातीत आहेत. प्लेटोने त्याच्या आधी मौलिक राजकीय चिंतन केले होते आणि विशेषतः त्याच्या लॉज मधील विचारांचीच बव्हंशी पुनरुक्ती अॅरिस्टॉटलच्या पॉलिटिक्समध्ये दिसत असली तरी अॅरिस्टॉटलचा दृष्टिकोन प्लेटोपेक्षा नक्कीच जास्त वास्तववादी, शास्त्रीय, तर्कनिष्ठ आणि अनुभवप्राप्त्यवादी होता. कल्पनारम्य आदर्शाचे चित्रण करण्याएवजी जे व्यवहार्य सर्वोत्तम असेल त्याचा शोध घेणे हे अॅरिस्टॉटलच्या राजकीय चिंतनाचे साध्य होते. राज्यशास्त्राला स्वतंत्र शास्त्राचे स्वरूप आणि प्रतिष्ठा त्यानेच मिळवून दिली. राज्यशास्त्राच्या संशोधनात निरीक्षण, तथ्यसंकलन; तथ्यविश्लेषण व त्या आधारे सिद्धांतन करण्याचा पहिला प्रयत्न अॅरिस्टॉटलने केला हे त्याचे श्रेय त्याच्या टीकाकारांनाही नाकारता आलेले नाही.

अॅरिस्टॉटलच्या राजकीय विचारांचा प्रभाव मध्ययुगीन व आधुनिक काळातील राजकीय चिंतनावर फार मोठ्या प्रमाणावर पडलेला दिसून येतो. तेराव्या शतकात मध्ययुगीन चर्चने अॅरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानाचा अंगिकार करताना 'जे जाणतात त्यांचा गुरु' (मास्टर ऑफ दोज ह्युन्यू) अशा शब्दांत त्यांचा गौरव केला. प्रा. उनिंग यांनी म्हटल्याप्रमाणे रोमची लष्करी सत्ता मध्ययुगीन धर्मसत्ता आणि आधुनिक काळातली जडवादी सत्ता अशा विविध प्रणालींच्या राजकीय संघटनांचे व कार्याचे स्पष्टीकरण अॅरिस्टॉटलच्याच सिद्धांताच्या आधारे दिले जाऊ शकते आणि दिलेही जाते." चर्चाचा समर्थक असलेला थॉमस अक्विनास अॅरिस्टॉटलचीच अध्ययनपद्धती गिरवतो आणि त्याच्या विचाराचा बराचसा भाग स्वीकारतो. काही भाष्यकार तर त्यामुळे अक्विनासचे वर्णन 'मध्ययुगात संतत्व लाभलेला अॅरिस्टॉटल' अशा शब्दात करतात, राज्य संस्था व चर्च या परस्परविरुद्ध उभ्या राहिलेल्या दोन्ही संस्थांच्या समर्थकांनी अॅरिस्टॉटलच्या पॉलिटिक्सचा प्रभाव ठळकपणे दिसतो. दि प्रिन्स हे पुस्तक म्हणजे अॅरिस्टॉटलच्या क्रांतिविषयक विचारांवरील भाष्य आहे असा अभिप्राय अभ्यासकांनी दिला आहे. मांटेस्क्यूचा सत्ताविभाजन सिद्धांत, 'राज्याचे संविधान म्हणजे राज्याच्या आत्मभानाचा आविष्कार होय' हे हेगेलचे प्रतिपादन, माकर्सने अर्थकारण - राजकारणातील शोधलेले आंतरसंबंध या सर्वांचे मूळ अॅरिस्टॉटलच्या राजकीय विचारांत शोधता येते. आधुनिक काळात राज्यशास्त्रात निर्माण झालेले ऐतिहासिक व समाजशास्त्रीय

॥ ३८ ॥ पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत

अध्ययनपद्धतीचे प्रवाहही अॅरिस्टॉटललाच आपला प्रवर्तक मानतात. अॅरिस्टॉटलचा पॉलिटिक्स हा ग्रंथ हा राज्यशास्त्राचा अभिजात ग्रंथ आजही मानला जातो.

अर्थात हे सारे खेरे असले तरी अॅरिस्टॉटलच्या राजकीय विचारात अनेक विसंगती, त्रुटी व चूका बसून त्याचा बराचसा भाग आज कालबाह्य झाला आहे ही वस्तुस्थिती नजरेआड करून चालणार नाही. अॅरिस्टॉटलच्या 'शास्त्रीय' भूमिकेशी विसंवादी ठरणारी सर्वात मोठी विसंगती अशी की 'शास्त्रीय निरीक्षण' च्या पद्धतीचा पुरस्कार करणारा अॅरिस्टॉटल, नगरराज्ये सिंकंदराच्या साम्राज्याच्या वरवंट्याखाली नष्ट होताना दिसत असूनही नगरराज्याचा समर्थक राहतो. प्लेटोच्या लॉज मधील मिश्र संविधानावर टीका करताना 'अनेक वाईट गोष्टींचे मिश्रण करून एक उत्तम गोष्ट निर्माण करता येणार नाही' असे विधान करणारा अॅरिस्टॉटल आदर्श राज्याच्या संदर्भात स्वतःही मिश्र संविधानाचीच तरफदारी करतो. कुटुंबसंस्थेपासून राज्यसंस्थेपर्यंतच्या उत्क्रांतीचे विवेचन करणारा अॅरिस्टॉटल असे मानतो की ही उत्क्रांतीप्रक्रिया नगरराज्य अस्तित्वात येताच थांबते ! समाजात श्रीमंत व गरीब असे विभाजन त्याला नामंजूर असल्याचे तो ज्या तोंडाने सांगतो त्याच तोंडाने श्रीमंत जमीनदार वर्गालाच नागरिकत्वाचे हक्क म्हणजेच राजकीय सत्ता द्यावी असे सांगून आर्थिक विषमतेला वाव सोडतो. विविधतेतील एकतेची भलावण करणाऱ्या अॅरिस्टॉटलच्या शिक्षणपद्धतीत मात्र एवढा एकछापीपणा (युनिफर्मिटी) आहे की विविधता नष्टच व्हावी. आदर्श आणि वास्तव यात लेखकाची जी ओढाताण होत होती तीच या विसंगतीमधून व्यक्त झाली आहे.

अॅरिस्टॉटलने राज्यनिर्मितीचा जो ऐतिहासिक सिद्धांत मांडला आहे त्यात मानवी स्वभाव, आर्थिक गरजांची परिपूर्ती, उत्तम जीवनाची नैतिक साध्ये, माणसाची समूहप्रियता अशा अनेक घटकांची चर्चा राज्याच्या उत्क्रांतीचे स्पष्टीकरण देतांना केली आहे. परंतु त्याने राज्याचे स्वरूप जैविक (ऑर्गेनिक) असल्याचे जे प्रतिपादन केले ते व्यक्तीवर अन्याय करणारे आहे. प्रतिगामी व लोकशाहीविरोधी शक्तींनी जैविक सिद्धांताचा आधार स्वतःच्या अमर्याद सिद्धांताचे समर्थन करण्यासाठी करून घेतल्याचे आढळते.

अॅरिस्टॉटलचे गुलामगिरीविषयीचे प्रतिपादन तर आज अगदीच कालबाह्य ठरले आहे. काही माणसे जन्मतःच अन्य काहीपेक्षा निकृष्ट व गौण असतात हे आजच्या लोकशाही युगात कोणीच मान्य करणार नाही. विशेषतः ग्रीक लोक हे जन्मजात शासक आहेत, त्यांना गुलाम मुळीच करता कामा नये हे अॅरिस्टॉटलचे विधान तर्कदृष्ट व अहंगंडात्मक स्वरूपाचे आहे. न्याय आणि नीतिमत्ता या दोन्ही दृष्टींनी गुलामगिरीची प्रथा आज संपूर्ण जगात आक्षेपार्ह ठरली आहे. समता-स्वातंत्र्यादी मूल्यांचा अधिक्षेप करणाऱ्या गुलामगिरीचे काही अवशेष आजही जगात काही ठिकाणी शिल्लक असले तरी त्यांचे समर्थन करणारा एकही राजकीय विचारवंत आधुनिक काळात आढळत नाही.

त्याप्रमाणे नागरिकत्वाच्या हक्कांपासून गुलाम-परकीय व्यक्ती यांच्या बरोबरीनेच स्त्रियांना, कष्टकरी वर्गाना तसेच शेतकऱ्यांनाही परावलंबनाचे वा फुरसत नसल्याचे निमित्त सांगून अॅरिस्टॉटलने

वंचित ठेवले हेसुद्धा आज समर्थनीय ठरू शकत नाही. ऑरिस्टॉटलच्या काळातली प्रत्यक्ष लोकशाही आज नसल्यामुळे नागरिकत्वाची कल्पनाच आमूलाग्र बदलली हे खरे आहे. पण तात्त्विक पातळीवर ऑरिस्टॉटलने जी भूमिका या संदर्भात घेतली आहे ती निखालस प्रतिगामी व 'जैसे थे' वादी आहे, बहुसंख्य व्यक्तींना राज्यसत्तेच्या वाट्यापासून वंचित ठेवणे न्यायविसंगत आहे. स्त्रियांच्या संदर्भात ऑरिस्टॉटलचा गुरु प्लेटो अधिक पुरोगामी होता हे लक्षणीय आहे. नागरिकत्वाची ऑरिस्टॉटलप्रणित अनुदान व अभिजनवादी संकल्पना आज तर अगदीच गैरलागृ ठरली आहे, पण इतक्या सीमित धनिकवर्गीयांनाच नागरिकत्वाचा अधिकार असल्यावर नगरराज्यांतही जनहिताचा कारभार होण्याची शक्यता जवळपास नव्हतीच.

अर्थात टीकाकारांचे वरील सर्व आक्षेप मान्य करूनही 'ऑरिस्टॉटल हा राज्यशासनाचा जनक आहे' या विधानाला मुळीच बाधा येत नाही.

अभ्यासार्थ प्रश्न

दीघोत्तरी प्रश्न :

१. राज्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये या विषयावरील ऑरिस्टॉटलची भूमिका सांगा.
२. आपण ऑरिस्टॉटलच्या गुलामगिरीविषयक मतांशी सहमत आहात काय ? सकारण सांगा.
३. ऑरिस्टॉटलचे साम्यवादाविषयीचे विचार प्लेटोपेक्षा कोणत्या प्रकारे भिन्न होते ?
४. ऑरिस्टॉटलची आदर्श राज्याची कल्पना विशद करा.
५. क्रांतीची कारणे आणि प्रतिबंधक उपाय यासंबंधी ऑरिस्टॉटलचे प्रतिपादन थोडक्यात कथन करा.
६. ऑरिस्टॉटलच्या राजकीय विचाराचे समालोचन करा.

लघुत्तरी प्रश्न :

खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (क) राज्याच्या निर्मितीसंबंधी ऑरिस्टॉटलने कोणते स्पष्टीकरण दिले आहे ?
- (ख) राज्यांचे ऑरिस्टॉटलकृत वर्गीकरण सांगा.
- (ग) विविध राज्यपद्धतींमध्ये क्रांती होण्याची कोणती कारणे ऑरिस्टॉटलने सांगितली आहेत ?
- (घ) 'कायद्याचे सर्वश्रेष्ठत्व' या विषयावर ऑरिस्टॉटल काय म्हणतो ?
- (ड) ऑरिस्टॉटलची न्यायविषयक भूमिका स्पष्ट करा.